

УДК 81'373=161.2=221.1=512.162

КШАНОВСЬКИЙ Олег – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник, Інститут мовознавства імені О.О. Потебні Національної академії наук України, вул. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна (kshanovskii@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2862-3248>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2023.53.5>

Бібліографічний опис статті: Кшановський, О. (2023). Типологія вживань і семантичних переходів лексем на позначення величини в українській, перській та азербайджанській мовах. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія»*, 53, 39–48, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2023.53.5>

ТИПОЛОГІЯ ВЖИВАНЬ І СЕМАНТИЧНИХ ПЕРЕХОДІВ ЛЕКСЕМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВЕЛИЧИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ, ПЕРСЬКІЙ ТА АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ МОВАХ

Анотація. У статті побудована лексична типологія прототипових (предметних), розширених (непредметних) та метафоричних уживань прикметників та відад'єктивних іменників сучасних української, перської та азербайджанської мов за допомогою семантичної метамови. Її головними компонентами є: **спостерігач** (людина завжди описує дійсність із якогось пункту спостереження); **вертикальність** (визначає позицію об'єкта за відношенням до поверхні Землі та орієнтована на стандартну позицію людини); **поверхня** (характеризує об'єкти з виокремленими, видимими межами); **фасад** (перед, лице) і протилежний йому **тильний бік** (тил, зад) об'єктів (пов'язані з уявленням про зовнішній вигляд людини (перед=лице) та керунком її руху (людина йде вперед)); **внутрішність** (для людини є необхідним у кожний момент відчувати себе в певному пункті простору: близько / далеко, тут / там, в / поза тощо); **порожнє / повне** (категорії опису об'єктів у формі контейнерів); **контейнер**, або **вмістилище** (ознака «вмістилища», або «включення», ґрунтується на фундаментальній властивості сприйняття людиною відношень включення одного об'єкта в інший або відношення вмісту та вмістилища); **межі** (уявлення про простір містять і певні видимі (!) межі, оскільки безмежних для нашого сприйняття просторів не буває); **тло** (воно може сприйматися зором (слід, буква) або ж бути присутнім у свідомості, коли предмет порівнюють з однорідними); **частина / ціле, множина, маса / дискретні** (раховані) об'єкти. Єдина методика паралельних описів допомогла, по-перше, виявити головний тип уживань лексем на позначення величини: топологічний тип «безформних» об'єктів (пляма, хмара); по-друге, встановити два регулярних семантичних переходи в досліджуваних мовах: «безформний» об'єкт – кількість; «безформний» об'єкт – загальна вартість. Такий експліцитний опис (у ньому явно вказано на умови реалізації кожної форми) дає змогу створювати високоякісні словники й граматики досліджуваних мов.

Ключові слова: лінгвістична типологія, лексична і семантична типологія, полісемія, метафора, метонімія, прикметники розміру, відад'єктивні іменники розміру.

KSHANOVSKY Oleg – Doctor of Philological Sciences, Professor, Leading Scientific Researcher, O.O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Hrushevskoho str., 4, Kyiv, 01001 (kshanovskii@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2862-3248>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2023.53.5>

To cite this article: Kshanovsky, O. (2023). Typologhiia vzhivan i semantychnykh perekhodiv leksem na poznachennia velychyny v ukrainskii, perskii ta azerbaijdzhanskii movakh [Usage and semantic shifts typology of the dimensional words of *bigness* in Ukrainian, Persian and Azerbaijani]. *Problemy*

humanitarnych nauk: zbirnyk naukovych prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii «Filolohiia» – Problems of Humanities. «Philology» Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 53, 39–48, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2023.53.5>

USAGE AND SEMANTIC SHIFTS TYPOLOGY OF THE DIMENSIONAL WORDS OF *BIGNESS* IN UKRAINIAN, PERSIAN AND AZERBAIJANIAN

Summary. *In the article the lexical typology of prototype (objective), extended (non-objective) and metaphorical usages of adjectives and adjective nouns in the modern Ukrainian, Persian and Azerbaijani languages is constructed using the semantic metalanguage. Its most important components are: the observer (an imaginary one), who is joined mentally to the participants of the situation by the speaker; verticality (determines the position of the object with regard to the Earth surface and is oriented at the standard human stance); surface (characterizes the objects with distinctive, visible contours); front side, (forepart, face) and its opposite back side (rear, back) of objects are connected with the idea of human appearance (front=face) and the direction of movement; interiority (it is essential for a person to feel oneself at a particular point in space: near/far, here/there, inside/outside, and the like); emptiness/fullness (the categories to describe objects in the shape of containers); container (or receptacle); boundaries (the ideas of space always include certain boundaries); background (actual or imaginary); part/whole, plurality, mass/discrete (countable) objects. The same (identical) method of parallel descriptions in these languages allowed, first, to identify the main type of usages of lexemes with the meaning of dimension: to describe the topological type of «shapeless» objects (spot, cloud, yard etc.). Second, two regular semantic shifts in the studied languages were identified: «shapeless» object – amount: pers. lakke-ye bozorg ‘big spot’ → goruh-e bozorg ‘large group’, azerb. böyük ləkə ‘big spot’ → böyük dəstəsi ‘large group’; «shapeless» objects – total value: pers. lakke-ye bozorg ‘big spot’ → badbakhti-ye bozorg ‘great grief’, azerb. lakke-ye bozorg ‘big spot’ → böyük faciə ‘great grief’. Such an explicit description (it clearly indicates the conditions for the implementation of each form) allows us to create high-quality dictionaries and grammars of the studied languages.*

Key words: *linguistic typology, lexical and semantic typology, polysemy, metaphor, metonymy, dimensional adjectives, dimensional adjective nouns.*

Постановка проблеми. В усіх опрацьованих на сьогодні глобальних комбінованих мовних типах (типологія порядку слів Дж. Грінберга, контенсивна типологія Г. А. Клімова, типологія вершинного / залежного маркування Дж. Ніколс, синтаксична типологія О. Є. Кібрика, а також класична морфологічна типологія) не представлений лексико-семантичний складник. Усебічне ж дослідження лексичної семантики на предмет виявлення типологічно релевантних ознак обов’язково приведе до встановлення закономірного зв’язку між лексикою та іншою частиною універсальної граматики. Ця обставина й спричинила інтенсивний розвиток в останні роки лексико-семантичної типології, метою якої став пошук, виявлення і пояснення типологічно суттєвих ознак у сфері лексичної семантики (див.: Кортьєвська-Тамм, Vanhove, Koch, 2007), оскільки саме такі ознаки (кожної окремої мови зокрема) у своїй сукупності становлять частину універсального

лінгвістичного набору ознак людської Мови (про актуальність створення метамови семантичного опису та про невирішеність проблеми її створення див. Кортьєвська-Тамм, Vanhove, Koch, 2007, с. 180; Fintel, Matthewson, 2008).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розмір є традиційним об’єктом сучасної лінгвістичної семантики, а також однією з найпопулярніших тем лексичної типології. Наріжним моментом у дослідженні цієї групи лексики є те, що при кількісному протиставленні виходять не з якихось абсолютних ступенів ознаки, а з кількості ознаки більшої чи меншої за певну середню, нормальну, еталонну величину в певному класі речей. Тож прикметники розміру передбачають у тлумаченнях своїх значень предмет. Однак аналіз функціонально-відображувальних (ономасіологічних) зв’язків більш ніж 400 уживань українських та перських прикметників розміру в межах ад’єктивно-субстантивних словосполучень виявив, що об’єм цих зв’язків

суттєво коливається: від **вузької об'єктної сполучуваності** (*кишеньковий, куций, малорослий, приземкуватий, малометражний, жирний, тлустий* (про людей, тварин), *низькостебний* (про рослини), *маломірний, повномірний* (про взуття), *портативний* (про радіоприлади), *вужькоколейний* (про залізницю), *додільний* (про сорочину або одєжину на зразок сорочки)), до дуже **широкої**. Так, *великий, широкий, низький* можуть сполучатися з іменниками різних референтних класів: «люди», «тварини», «рослини», «будівлі», «одяг», «меблі», «артефакти», «натурфакти» та ін. Перелічені групи іменників, об'єднані можливістю мати те саме означення, не відповідають ні так званим «природним підкласам», ні підкласам «предметних» і «предикатних» імен, а становлять змішані стосовно до цих категорій групи.

У свій час Леонард Талмі (1983) запропонував відмовитися від геометричного «вимірювання» об'єктів та їх біологічного класифікування. Автор вважає, що мова оперує не шкільною геометрією об'єктів, а їх повсякденною топологією. Тобто носій мови уявляє собі вертикально витягнуті предмети – «шпилі» (*вежа, дерево*); піднесені над поверхнею «опори» (*сидіння, стіл*); предмети, що постійно перебувають над поверхнею, основою (*гілка, хмари*); витягнуті предмети жорсткої конфігурації – «стрижні» (*дошка, нігті*); шнуркоподібні предмети (*волосся, шия*); речовини (*сніг, вода*); «контейнери» (*таз, озеро*); об'єкти, що розташовані в глибині (*коріння*); «пластини» (*плита, килим*); «м'які» ємності (*черево, гаманець*); «поверхні» (*стіл, спина*); «безмежні» простори (*море, степ*); «отвори» (*щілина, труба*); «безформні» об'єкти (*пляма, квадрат*). Окрім форми, для зарахування об'єкта до певного топологічного типу, суттєвим також є його орієнтація в просторі (див. Lang, Carstensen, Simmons, 1991). У межах цього підходу сформувалася власна метамова (спостерігач, вертикальність, поверхня, фасад і тильний бік об'єктів, внутрішність, порожнє / повне, контейнер, межі, тло, частина / ціле, множина, маса / дискретні (раховані) об'єкти, люди та частини тіла людини). Для виявлення цих закономірностей у межах лексичної, або лексико-семантичної, типології сформувалися

дві дисципліни з дуже близьким науковим апаратом. Вони мають різні назви, проте в спеціальній літературі їх зазвичай не диференціюють. Однією з них є **лексична**, або лексико-семантична, типологія, де об'єктом є слова конкретних мов, для яких визначається розподіл семантичного матеріалу. Іншою – **семантична типологія**, де об'єктом є пари значень, що виявляють концептуальну суміжність. Слова при такому підході лише реалізують семантичний перехід.

Мета нашої статті – здійснити в межах обох згаданих підходів дослідження лексем на позначення величини в українській, перській та азербайджанській мовах. Її **завдання**: проаналізувати ці лексеми з використанням семантичної метамови; побудувати лексичну типологію їхніх уживань; на основі отриманих результатів побудувати типологію семантичних переходів лексем на позначення величини в зазначених мовах (стаття є продовженням дослідження автора (див. Кшановський, 2021, 2022) про семантичну типологію концепту **ВЕЛИЧИНА**).

Виклад матеріалу. Матеріалом дослідження послуговували понад дві тисячі мінімальних контекстів (словосполучень) прикметників та іменників сучасних української, перської та азербайджанської мов зі значенням величини, визначених за результатами сумарного аналізу тлумачних словників цих мов, матеріалу спеціальних розвідок, різножанрових текстів, а також результатів опитування інформантів – носіїв зазначених мов.

Прототипові (предметні) контексти. Прототиповою ситуацією для цієї групи лексикони є опис одразу всіх функціонально вартісних протяжностей об'єкта. В **українській мові** прикметником, який так описує виміри, є слово *великий*. Його вживають на позначення «безформних» об'єктів (ці об'єкти, безумовно, мають форму, але в конкретній ситуації її просто не беруть до уваги): *пляма, клітинка, хмара, шапка, село, подвір'я, куц, чобіт, руки, краплі*. Прикметник *великий* виявляє широку сполучуваність з назвами об'єктів усіх топологічних типів («шпилями», «контейнерами», «пластинами» тощо), виступаючи синонімом до інших прикметників – *високий, глибокий, довгий, широкий і товстий* – та описуючи при цьому відразу всі функціонально вартісні

в конкретній комунікативній ситуації протяжності об'єкта. Синонімом *великий* є *просторий*. Його вживають на позначення «внутрішніх» просторів: *хатина, школа, кімната, лани*. Прикметник *просторий* сполучається з іменниками на позначення «безмежних» просторів та «отворів» (тобто з такими об'єктами, які мають простір, у якому чи то явно, чи то уявно може перебувати мовець, пор. *простора шафа* та дещо неприродне сполучення *простора валіза*). Іншим синонімом *великий* є *грубий*, який сполучається з іменниками на позначення топологічного типу об'єктів, що утворюють цілісні сукупності та явно чи уявно сприймаються на їхньому тлі: *грубий морський пісок, груба кам'яна сіль*. Через те, що в його семантиці відчутно переважає якісно-оцінний компонент (пор. *грубі риси обличчя*), він має обмежене функціонування.

Антонімом *великий* є *маленький*: *маленька іскра, кімната, річка, пляма, маленький ковток, маленьке озеро*. Прикметник *маленький* легко поєднується зі словами на позначення об'єктів інших топологічних типів: *маленьке деревце, маленький олівець, маленька плитка шоколаду, маленька дірка*, описуючи при цьому відразу всі функціонально вартісні в конкретній комунікативній ситуації протяжності об'єкта. Оскільки об'єкти, описувані прикметником *великий*, нерідко мають семантичні обмеження щодо невеликої протяжності (пор. неприродні сполучення *маленьке море, черево, безодня*), його антонімом часто виступає префіксальний прикметник *невеликий*: *невеликі вантажівки, невеликий замок, невелика хмара*. Прикметник *малий* виступає антонімом *великий* лише в спеціальних (термінологічних, фразеологічних, прагматично вишуканих) контекстах, де ступінь ідіоматичності допускає таку заміну: *великі та малі ріки, Мала Азія, Малий театр, мала вода, малі форми* (філол.), *малий хід* (термін); *мала кімната, малий зал консерваторії, малі гроші, мала дружина* (кількість), *Малі діти, мале й горе* (присл.), *мала перерва* (у школі), *з малих літ, Не біжи за великим, щоб малого не згубити* (фразеологізм); *широкий Дніпре, не малий!*, *Йому світ замалий, Великі духом, силою малі* (прагматично вишукані). Антонімом *просторий* є прикметник *тісний*: *тісна клітка, вулиця, колиба, тісний*

окопчик, за тісним столом, тісне подвір'я, помешкання. Варто зауважити, що, на відміну від прикметника *просторий*, у семантиці його антоніма *тісний* відчутно переважає якісно-оцінний компонент, тому його антонімом (і, відповідно, синонімом до *просторий*) іноді виступає *вільний*: *тісні – вільні чоботи; тісна – вільна, широка сукня; тісна – вільна обручка; тісний – вільний комір*. Антонімом *грубий* є *дрібний*: *намисто, письмо, срібло* (у знач. гроші), *дрібні камінчики, сльози, гроші, дрібна монета* (книжн.), *риба, дрібний порошок, дощ*. Цей прикметник містить у своїй семантичній структурі менше якісно-оцінного компонента, ніж прикметник *грубий*, хоч він доволі відчутний у деяких сполученнях: *дрібний на зріст, дрібні діти*. Ще одним антонімом слова *грубий* є *тонкий*: *тонкий пухкий порошок, тонкий пилок, борошно тонкого помолу, тонкі риси*. Уживання цієї лексеми обмежується книжною сферою.

У *перській мові* близьким відповідником *великий* є *bozorg*: *dāyere-ye bozorg* 'велике коло, окружність', *damāq* 'ніс', *tan* 'тіло', *jā* 'місце', *talā* 'зала'; *mardi bozorg* '(великий) чоловік', *deh-e bozorg* 'велике село', *āvargāh-e bozorg* 'велике поле битви', *harf-e bozorg* 'велика літера', *shekam-e bozorg* 'великий живіт'. Аналогічно українському *великий*, *bozorg* виступає синонімом до інших прикметників розміру. Синонімом *bozorg* є *farākh*, який (так само) описує «безформні» об'єкти, але щодо їхньої здатності займати багато простору, місця: *kolāh-e farākh* 'великий капелюх з широкими пасами', *dāman-e farākh* 'широкі поли спідниці, пальта тощо' (пор. укр. *розлоге дерево*, яке не є ані високим, ані великим в обхваті, натомість його крона займає багато внутрішнього простору саду або подвір'я.), *shahr-e farākh* досл. 'широченне місто', *velāyat-e bozorg va farākh* досл. 'велика та розлога провінція' (на мапі), *dasht-e farākh* 'просторий степ', *rude-ye farākh* 'товста кишка' (бо займає багато місця в животі). Цей прикметник має книжне вживання: *bahr-e farākh* 'безмежне море', *barr-e farākh* 'безкрайня земля'. Іншим синонімом *bozorg* є *dorosht*. Він є приблизним відповідником укр. *грубий*: *sibzamini-ye dorosht* 'картоплина, картопля', *chashm(hā)* 'око, очі', *dandān(hā)* 'зуб(и)', *molekulhā* 'молекули', *golhā* 'квіти, цвіт', *barg-e tutun-e dorosht*

‘грубо нарізаний тютюн’, *khāne-ye dorosht* ‘велика клітинка’, *habābhā-ye dorosht* ‘великі бульбашки’, *dukht-e dorosht* ‘груба в’язка’ (пор. складний прикметник *doroshtbāf* ‘грубої в’язки’). У такому разі йдеться здебільшого про цілу множину, сукупність, навіть якщо іменник ужито в однині: *porteqāl-e dorosht* ‘великий апельсин’, тобто ‘апельсини’ (пор. рос. **крупный** *картофель*). Предмет часто сприймається на тлі сукупності однорідних лише уявно, виходячи з досвіду мовця: *bache-ye dorosht* ‘велика дитина’ (тобто не за роками дебела), *no’-e dorosht* ‘великий (зоологічний) вид (тварин)’. Прикметник *dorosht* має набагато більше позитивного чи негативного якісно-оцінного компонента, ніж *bozorg*. Так, *chashmhā-ye dorosht* – це не просто ‘великі очі’, це ‘широко розплющені, круглі, гарні очі’, *setārehā-ye dorosht* ‘великі зірки, що яскраво сяють’, *dast-e dorosht* ‘великі, здоровенні, сильні руки’, *bini-ye dorosht* ‘великий, негарний ніс’, *zamin-e dorosht* ‘груба, нерівна земля’, *jā-ye dorosht* ‘горбисте місце’, *rāh-e dorosht* ‘грунтова кам’яниста дорога’ (за аналогією з грубою одежиною, в’язкою), *sedā-ye dorosht* ‘грубий звук (сирени, гудка), грубий голос’, *bāng-e dorosht* ‘грубий, гучний лемент’, *zakhm-e dorosht* ‘важке поранення, рвана рана’, *mardi bā surat-e dorosht* ‘чоловік з великим обличчям, морда(с)тий’, *pe-ye dorosht* ‘грубий, такий, що впадає у вічі, безформний слід’; *qalam-e dorosht* ‘перо, яке грубо пише’ (для людей, які мають дрібний почерк, таке перо є незручним). Іноді *bozorg* і *dorosht* трапляються в однакових контекстах, пор.: *ostokhān-e bozorg* ‘велика (довга та груба) кістка’ як окремий предмет та *ostokhān-e dorosht* ‘груба кістка’ (тобто анатомічна особливість людей, тварин, наприклад: *людина грубої кістки, широкої кістки*). Уживаючись в однакових спеціальних (термінологічних, фразеологічних, прагматично вишуканих) контекстах, прикметники *bozorg* і *dorosht* мають різну семантику: *harf-e bozorg* ‘великі літери’ – *harf-e dorosht* ‘жирний шриффт’. Антонімом для першого виразу є *khord*: *harf-e khord* ‘маленька літера’, *pul-e khord* ‘дрібні, розмінні гроші’. В ідіоматичному сполученні *afsarān-e khord va dorosht* ‘молодші і старші офіцери’ *khord* уже виступає антонімом *dorosht*.

Антонімом до *bozorg* є *kuchak*: *kuche* ‘вулиця’, *otāq* ‘кімната’, *tal* ‘пагорб’, *shahr* ‘місто’, *khersak* ‘килим’, *khāne* ‘будинок’. Подібно до українського *маленький*, *kuchak* є синонімом інших прикметників розміру. Антонімом *dorosht* є прикметник *riz*: *mivehā* ‘фрукти’, *barghā-ye riz-e derakht-e chenār* ‘дрібні листочки (дрібне листя) чинари’, *qatrehā* ‘краплі’, *dānehā* ‘зернятка, насіння’, *tārkhā* ‘ниточки, павутинки’, *jāndārān-e riz* ‘дрібні тварини (на кшталт комах)’, *habābhā* ‘бульбашки’, *jānvar-e riz* ‘дрібний звір’, *nokhud* ‘горох’, *bārān-e riz* ‘дрібний дощ’, *zarāt* ‘крихти’. Іменникове значення *riz* ‘список, нумерація’ (тобто те, що складається з множини елементів) спричиняє вживання прикметника *riz* переважно з іменниками у формі множини. Подібно до *bozorg* і *dorosht* прикметники *riz* і *kuchak*, трапляючись в однакових контекстах, виявляють відмінності в семантиці, пор.: *chashmān-e kuchak* ‘маленькі очі’ (антропологічна властивість окремих етнічних груп), *chashmhā-ye riz* ‘маленькі очі’ (естетичні властивості очей, не розплющені чи опуклі, а з маленькими зіницями, негарні очі). Прикметник *riz* містить у своїй семантичній структурі більше оцінки, ніж *kuchak*: *qalam-e riz* ‘перо, що тоненько, гарно пише’.

В азербайджанській мові близьким відповідником до українського *великий* є *böyük*: *ləkə* ‘пляма’, *dairə* ‘коло’, *iz* ‘слід’, *damcı* ‘крапля’, *qutu* ‘коробка’. Подібно до українського *великий*, *böyük* виступає синонімом інших прикметників розміру. Синонімом *böyük* є *geniş*. Він описує «внутрішні» простори: *geniş ev, otaq* ‘просторий будинок, кімната’. Аналогічно до прикметника *просторий*, *geniş* сполучається з іменниками на позначення «безмежних» просторів та «отворів». Іншим синонімом *böyük* є похідний від числівника *yek* ‘один’ прикметник *yekə*, який сполучається з іменниками на позначення об’єктів, які явно чи уявно сприймаються на тлі утворюваних ними сукупностей: *yekə aui* ‘великий ведмідь (особина)’, *yekə dişlər* ‘великі зуби (наприклад, у класифікації в музеї)’, *yekə tuflı* ‘великі мешти (наприклад, полиця з такими у взуттєвому магазині)’. Синонімом *yekə*, але з відчутним якісно-оцінним забарвленням, є *iri*: *iri bolut* ‘велика (набрякла) хмара’, *iri gözlər* ‘великі

(виразні) очі'. Уживання цієї лексеми обмежене книжною сферою.

Антонімом *böyük* є прикметник *balaca*: *balaca ləkə* 'маленька пляма', *dairə* 'коло', *iz* 'слід', *qutu* 'коробка'. Подібно до українського *маленький*, *balaca* виступає синонімом інших прикметників розміру. Синонімами *balaca* є два перські запозичення *kiçik* і *xırda*. Перший прикметник має відчутне оцінне забарвлення (пор. укр. *невеличкий*): *kiçik ləkə* 'невелика (незначна, ледь помітна) пляма', *kiçik dairə* 'невеличке коло'. Значення другого прикметника в перській мові 'розламаний, розбитий' робить уживання *xırda* прозорим: *xırda yağış* 'дрібний дощ', *daş* 'каміння', *qırıntı* 'крихти', *kartof* 'картопля', *balıq* 'риба'.

Розширені контексти. Серед уживань аналізованих прикметників допустимими є їх сполучення з іменниками на позначення дещо відмінних від предметних понять. Ці одиниці не входять до переліку їх прототипових топологічних типів, проте описуються прикметниками розміру завдяки метонімічному переносу. При цьому сполучення прикметників з іменниками на позначення непередметних ситуацій відбувається аналогічно до типів їхніх уживань у предметних контекстах:

– «безформні» об'єкти: *велике будівництво*, *працювати на великій будові*, *велике переселення народів* (історичний термін);

– з актуалізованим кількісним компонентом: *велика кількість*, *велика домашня бібліотека*, *велика група людей*, *сім'я*, *гурт*, *армія*, *велике майно*, *багатство*, *великі статки*, *число*. Слід зазначити, що це вживання актуалізується саме в розширених непередметних контекстах. Синонімів у розширених контекстах *великий* не має. В одиничних ідіоматичних контекстах синонімом *великий* виступає *грубий* з сильним якісно-оцінним забарвленням: *великі гроші* – *грубі гроші*.

Антонімом *великий* у розширених контекстах виступає *маленький*: *маленька зарплата*, *маленький гурток*. Оскільки в структурі значень переважної більшості іменників на позначення топологічних типів об'єктів, описуваних прикметником *великий*, є обмеження щодо малого розміру, головним антонімом є префіксальний прикметник *невеликий*: *невеликі статки*, *невелике майно*, *невелика кількість*. Ще одним прикметником зі зна-

ченням 'менший за норму', але не антонімічним прикметникові *великий* у розширених контекстах є *дрібний*: *дрібний сміх*, *дрібне тремтіння*, *дрібна рись*. *Дрібний* у розширених контекстах має помітне якісно-оцінне забарвлення.

У **перській мові** вживання *bozorg* з іменниками на позначення подій або учасників подій теж відбувається за аналогією до їхнього вживання в прототипових предметних контекстах:

– «безформні» об'єкти: *sākhtan-e bozorg* 'велика будова';

– з актуалізованим кількісним компонентом: *goruh-e bozorg* 'велика група', *ketābkhāne-ye bozorg-e khāne* 'велика домашня бібліотека', *sepāh-e bozorg* 'велика армія', *māli-ye bozorg* 'велике майно', *qanā'i-ye bozorg* 'велике багатство', *shomāri-ye bozorg* 'велике число', *kamiyyat-e bozorg* 'велика кількість', *orkestr-e bozorg* 'великий оркестр', *saqr-e bozorg* 'великі межі, кордони', *khārezm saqr-e bozorg ast* 'Хорезм має великі рубежі, межі, кордони'; *ādam-e bozorg* 'велика, доросла людина'. Синоніми *bozorg* у розширених непередметних контекстах майже не вживані. В одиничних ідіоматичних контекстах уживано *dorosht* з сильним якісно-оцінним забарвленням: *sedā-ye dorosht* 'грубий (негарний, хриплячий) голос', *bache-ye dorosht* 'не за віком велика дитина', *eskenās-e dorosht* 'купюра великого номіналу' (пор. рос. *крупная купюра*).

Антонімом *bozorg* у розширених контекстах може виступати *kuchak*: *hoqiq-e kuchak* 'маленька зарплата', а в одиничних контекстах також *riz*: *khande-ye riz* 'дрібний сміх', *bache-ye riz* 'дрібні діти'.

В **азербайджанській мові** вживання *böyük* з іменниками на позначення подій або учасників подій теж відбувається за аналогією до їхнього вживання в прототипових предметних контекстах:

– «безформні» об'єкти: *böyük qurtum* 'великий ковток', *böyük tikinti* 'велике будівництво', *böyük tələfat* 'значна втрата, шкода' (матеріальна, наприклад, військові втрати та под.);

– з актуалізованим кількісним компонентом: *böyük işçi dəstəsi* 'велика робоча група', *böyük aylə* 'велика сім'я', *böyük müddət*

(*vaxt kāsii*) ‘великий відрізок часу (проміжок часу)’, *böyüik uşaq* ‘велика дитина’.

Антонімами *böyüik* у розширених контекстах виступають прикметники *kiçik*: *kiçik aylə* ‘невелика, маленька сім’я’, *kiçik qurtum* ‘маленький ковток’, *kiçik tənaffüs* ‘мала перерва’, *kiçik uşaq* ‘маленька дитина’; а також рідше *balaca*: *balaca qurtum* ‘маленький ковток’.

Метафоричні контексти. В українській мові в метафоричних контекстах усі «порушення» топологічних обмежень на тип імені у сполучуваності прикметника *великий* вкладаються в схему його прототипових предметних уживань з «безформними» об’єктами: *велике щастя, нещастя, горе, великий вибух, гнів, радість, жаль, велика робота, справа, надія, небезпека, сила, великі сподівання, морози, бути/стати у великій пригоді, великий духом, велика різниця, розбіжність, великий поступ*. Їхня вартість не є скерованою в конкретному напрямі, чим вони відрізняються від іменників у сполученні з прикметниками зі скерованим значенням просторової кількості (вартості): *велика людина* робить важливі та корисні справи, натомість *високий гість* має соціальне становище, але може ні до чого важливого й не докладатися. *Висока справа* на відміну від *великої справи* може не вимагати багато зусиль та часу. У рідкісних контекстах синонімом *великий* є *просторий*: *просторе життя, просторі серця, простора тема, просторий світ* (тобто такі, що можуть умістити, охопити багато подій, явищ). Сфера його вживання обмежується художнім мовленням.

Антонімом *великий* у метафоричних контекстах є *маленький*: *маленький факт; який ти проти неї маленький; прохання, справа, маленька душа, людина, маленька втіха, дощ, маленька Батьківщина* (про літак, корабель). Прототипові (предметні) та метафоричні (абстрактні) вживання мають тісний онотологічний зв’язок, пор.: *Львів – маленький Париж* (це одночасно пряме та непряме вживання прикметника *маленький*). Оскільки в структурі значень більшості абстрактних слів, описуваних прикметником *великий*, міститься обмеження на незначну вартість, головним антонімом *великий* у метафоричних контекстах є префіксальний прикметник

невеликий: *невелике щастя, нещастя, горе, невелика небезпека, робота, справа, надія, різниця, невелика розбіжність*. Саме з цієї причини деякі сполучення взагалі не мають антонімічних відповідників: *великий винахідник*. Ще одним антонімом *великий* у метафоричних контекстах може виступати *дрібний*: *дрібна послуга, справи, порада, дрібні розмови, дрібна буржуазія, шляхта, дрібне селянство, господарство, дрібний урядовець*. На відміну від *маленький* він має відтінок пейоративності.

У перській мові вживання *bozorg* у метафоричних контекстах вкладаються в схему його прототипових предметних уживань з «безформними» об’єктами: *khoshbakhti-ye bozorg* ‘велике щастя’, *badbakhti* ‘нещастя’, *khatar* ‘небезпека’, *enfejār-e bozorg* ‘великий вибух’, *zamindārān-e bozorg* ‘великі землевласники’, *mard-e bozorg* ‘велика людина’, *dāneshmand-e bozorg* ‘великий учений’, *kār-e bozorg* ‘велика робота’, *shoql-e bozorg* ‘велика справа’, *omid-e bozorg* ‘велика надія, сподівання’, *setamhā-ye bozorg* ‘великі утиски’, *khatā-ye bozorg* ‘велика помилка, гріх’, *asar(hā)-e bozorg* ‘великий (і) твір (твори)’, *khāndān-e bozorg* ‘велика династія, великий рід’, *dinhā-ye bozorg* ‘великі (головні) релігії’ (християнство, іслам, іудаїзм), *pādshāh-e bozorg* ‘Великий шах’, *ruz-e bozorg* (син. *ruz-e qiyāmat*) ‘Великдень, день страшного суду’; *khalal-e bozorg* ‘великі збитки, велика шкода’. У рідкісних прагматично вишуканих контекстах синонімом *bozorg* може виступати *farākh*: *del-e farākh* ‘просторе серце’ (про щедру, великодушну людину, уважну), *jahān-e farākh* ‘просторий, широко розкинутий світ’. Прикметник *dorosht* у метафоричних контекстах уживано подібно до предметного вживання в контекстах із посиленням негативним компонентом: *kār-e dorosht* ‘груба (важлива) справа’ (на відміну від *kār-e bozorg* ‘велика справа’, яка вимагає фізичної некваліфікованої праці), *ādash-e dorosht* ‘велика, сильна пожежа, вогонь’ (що приніс багато шкоди), *bād-e dorosht* ‘сильний вітер’ (неприємний), *ta’am-e dorosht* ‘груба, примітивна, несмачна їжа’, *pāsokh-e dorosht* ‘груба відповідь’ (з претензіями, докорами), *payām-e dorosht* ‘загрозлива звістка’, *sokhan-e dorosht* ‘грубі, нецензурні вислови’,

goftār-e dorosht ‘груба, важка, неприємна розмова’, *balā-ye dorosht* ‘важке горе’, *kho-ye dorosht* ‘важкий норів, характер’, *razm-e dorosht* ‘важкий бій’ (з великими втратами, на відміну від *razm-e bozorg* ‘велика битва, бій’), *ruzegār-e dorosht* ‘важкі періоди життя’, *mard-e dorosht* ‘похмура, замкнена, непривітна, груба людина’, *raftār-e dorosht* ‘невдячна, невихована поведінка’.

Антонімом *bozorg* у метафоричних контекстах може виступати *kuchak*: *mard-e kuchak* ‘маленька (пересічна) людина’, *moshkelāt-e kuchak* ‘незначні труднощі, перешкоди’, *eshdebāhāt-e kuchak* ‘невеликі помилки’.

В азербайджанській мові у вживанні *böyük* спостерігаємо аналогічну ситуацію: *böyük qövvrə* ‘велика сила’, *sevinc* ‘радість’, *kədər* ‘печаль’, *faciə* ‘горе’, *böyük təsir* ‘велике враження’, *böyük nüfuz* ‘великий вплив’, *böyük işlər* ‘великі справи’, *böyük ürək* ‘велике серце’, *böyük alim* ‘великий учений’, *böyük etimad* ‘велика довіра’. Синоніми *böyük* у метафоричних контекстах майже не вживані.

Антонімами *böyük* у метафоричних контекстах можуть виступати прикметники *balaca*: *balaca məqsəd* ‘маленька мета’, *balaca adam* ‘маленька (незначна, пересічна) людина’, *balaca müdir* ‘маленький начальник’; а також *kiçik*: *kiçik inciklik* ‘маленька образа’.

Відад’єктивні імена. Особливість лексеми *величина* полягає в тому, що її вживають виключно в прототипових предметних контекстах (аналогічно до вживань прикметника *великий*). У метафоричних контекстах замість слова *величина* вживають іменник *велич*: *велич людського духу, велич їх кохання*. Цей іменник має пафосне забарвлення, тому його вживано лише в прагматично вишуканих контекстах. У термінологічних контекстах уживають лексеми *об’єм, ємність, габарити, площа, розмір, формат*.

У перській мові приблизним відповідником слова *величина* є *bozorgi*, якому притаманні не лише прототипові вживання:

– предметні контексти: *khāne-ye be in bozorgi* ‘будинок такої величини (таких розмірів)’;

– розширені контексти: *bozorgi-ye sākhtan* ‘розмах будівництва’;

– метафоричні контексти: *bozorgi-ye kār* ‘масштаб, обсяг роботи’.

У термінологічних словосполученнях уживають *andāze* ‘міра, розмір’, *bo’d* ‘фізичні розміри тіла (висота+довжина+ширина), габарити’, *hajm* ‘об’єм, ємність, габарити’.

Антонімом *bozorgi* виступає іменник *kuchaki*, вживання якого обмежене книжною сферою.

В азербайджанській мові приблизним відповідником українського *величина* є *böyüklük*, якому притаманні не лише прототипові вживання:

– предметні контексти: *dördbucaqın böyüklüyü* ‘величина, розміри квадрата’, *gözüm böyüklüyü* ‘величина, розмір очей’, *otağın böyüklüyü* ‘величина, розмір кімнати’;

– розширені контексти: *tikinti böyüklüyü* ‘розмах будівництва’;

– метафоричні контексти: *iş böyüklüyü* ‘масштаб, обсяг роботи’.

Синонімом *böyüklük* у метафоричних контекстах виступає запозичений з перської іменник *əzəmət* (пор. укр. *велич*).

Усе сказане можна схематично підсумувати в такому вигляді.

Контексти	«Безформні» об’єкти	«Кількість»
Прототипові (предметні)	<i>велика пляма / lakke-ye bozorg / böyük ləkə</i>	
Розширені (непредметні)	<i>велике будівництво / sākhtan-e bozorg / böyük tikinti</i>	<i>велика група / goruh-e bozorg / böyük dəstəsi</i>
Метафоричні	<i>велике горе / badbakhti-ye bozorg / böyük faciə</i>	

На основі представленої лексико-семантичної типології можна побудувати типологію семантичних переходів лексем на позначення висоти в досліджуваних мовах. Саме поняття семантичного переходу є способом відображення того факту, що певні два смисли невідповідно виражені в певній мові тим самим словом – чи то синхронно, у формі двох значень полісемічного слова, чи то діахронно, у формі етапів семантичної еволюції. Наведений матеріал демонструє те, що спільні асоціації, покладені в різних мовах в основу метафор і метонімій, найімовірніше глибоко вкорінені в людському досвіді та значною мірою не залежать від культури чи середовища.

	Перська	Українська	Азербайджанська
	Семантичні переходи		
	ПРОТОТИПОВІ (ПРЕДМЕТНІ) КОНТЕКСТИ		
	—		
	РОЗШИРЕНІ (НЕПРЕДМЕТНІ, МЕТОНІМІЧНІ) КОНТЕКСТИ		
«безформний» об'єкт – кількість	<i>lakke-ye bozorg</i> 'велика пляма' → <i>goruh-e bozorg</i> 'велика група'	<i>велика пляма</i> → <i>велика група</i> <i>величина плями</i> → <i>величина групи</i>	<i>böyük ləkə</i> 'велика пляма' → <i>böyük dəstəsi</i> 'велика група'
	МЕТАФОРИЧНІ КОНТЕКСТИ		
«безформний» об'єкт – загальна вартість	<i>lakke-ye bozorg</i> 'велика пляма' → <i>badbakhhi-ye bozorg</i> 'велике горе'	<i>велика пляма</i> → <i>велике горе</i>	<i>lakke-ye bozorg</i> 'велика пляма' → <i>böyük faciə</i> 'велике горе'

Висновки. При міжмовному описі досліджуваної групи лексики ми відмовилися від традиційних структурних методик відтворення семантики лексики. Наш опис відповідає трьом важливим критеріям подання матеріалу в сучасних словниках. По-перше, на відміну від традиційної лексикографії, зорієнтованої на опис окремого слова як самостійного об'єкта дослідження, на перший план виходить представлення класів слів, об'єднаних за однією або кількома ознаками. По-друге, поруч із поданням змісту смислових та лексичних одиниць мови представлено семантичні зв'язки між ними. По-третє, опис відповідає принципу антропоцентризму, тобто є максимально орієнтованим на зручність сприйняття цього опису, а саме, врешті-решт, на найвнесі сприйняття. Інакше кажучи, опис відповідає найважливішій властивості – експліцитності, тобто коли в ньому явно вказано на умови реалізації певної форми (тобто унаочнено те, що об'єднує і що розрізняє мови), коли за певним значен-

ням ми можемо побудувати відповідну йому форму та певній формі приписати її значення (саме це й робить носій мови, коли говорить чи слухає). Він уможливує два важливі висновки, актуальні для подальших розвідок у галузі лексико-семантичної типології. По-перше, запропонований підхід і проаналізований матеріал дає змогу будувати прозору та струнку пояснювальну типологію вживань у різних мовах лексем не лише з просторово-кількісним значенням. Ця методика може бути застосована до будь-яких груп лексики: конкретної, абстрактної, самостійної та службової. По-друге, оскільки лексико-семантичні підсистеми розміру неблизькоспоріднених мов демонструють вражаючий паралелізм типології сполучень своїх членів з топологічними типами об'єктів, а також дивовижну логічність та послідовність правил розширення базових значень елементів підсистем, цю методику можна застосовувати не лише в типологічних студіях, а й у дослідженнях найрізноманітніших мов світу.

ЛІТЕРАТУРА

- Кшановський О.** Типологія вживань і семантичних переходів лексем на позначення висоти в українській, перській та азербайджанській мовах. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія»*. 2021. Вип. 45. 221–239.
- Кшановський О. Ч.** Типологія вживань і семантичних переходів лексем на позначення ширини в українській, перській та азербайджанській мовах. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Філологічні науки (мовознавство) : зб. наук. праць*. Дрогобич. 2022. № 17. 64–70.
- Fintel K., Matthewson L.** Universals in semantics. *The Linguistic Review*. 2008. 25. P. 139–201.
- Коптєвська-Тамм М., Vanhove M., Koch P.** Typological approaches to lexical semantics. *Linguistic Typology*. 2007. №11. P. 159–185.

- Lang E., Carstensen K.U., Simmons G.** *Modelling Spatial Knowledge on a Linguistic Basis. Theory–Prototype–Integration*. Berlin, Heidelberg, New York: Springer–Verlag, 1991. 138 p.
- Talmy L.** How language structures space. Pick H., Acredolo L. (eds.). *Spatial orientation: theory, research, and application*. New York: Plenum, 1983. P. 225–282.

REFERENCES

- Fintel, K., Matthewson, L.** (2008). Universals in semantics. *The Linguistic Review*, 25, 139–201 [in English].
- Koptjevskaja-Tamm, M., Vanhove, M., Koch, P.** (2007). Typological approaches to lexical semantics. *Linguistic Typology*, 11, 159–185 [in English].
- Kshanovsky, O.** (2021). Typolohiia vzhyyvan i semantychnykh perekhodiv leksem na poznachennia vysoty v ukrainskii, perskii ta azerbaidzhanskii movakh [Usage and semantic shifts typology of the dimensional words of height in Ukrainian, Persian and Azerbaijani]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Filolohiia» – Problems of Humanities. «Philology» Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University* (Issue 45), (pp. 221–239) [in Ukrainian].
- Kshanovsky, O. Ch.** (2022). Typolohiia vzhyyvan i semantychnykh perekhodiv leksem na poznachennia shyryny v ukrainskii, perskii ta azerbaidzhanskii movakh [Usage and semantic shifts typology of the dimensional words of width in Ukrainian, Persian and Azerbaijani]. *Naukovyi visnyk Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia: Filolohichni nauky (movoznavstvo) – Research Journal of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Series: Philological Sciences (Linguistics)*, 17, 2022. 64–70. DOI <https://doi.org/10.24919/2663-6042.17.2022.10> [in Ukrainian].
- Lang, E., Carstensen, K.U., Simmons, G.** (1991). *Modelling Spatial Knowledge on a Linguistic Basis. Theory–Prototype–Integration*. Berlin, Heidelberg, New York: Springer–Verlag [in English].
- Talmy, L.** (1983). How language structures space. In H. Pick, L. Acredolo (Eds.), *Spatial orientation: theory, research, and application* (pp. 225–282). New York: Plenum [in English].